
HAGYOMÁNY

A NEOLITIKUM VAJDASÁGBAN*

SZEKERES L Á S Z L Ó

Ha a pillanatnyilag is folyó fejlődési fokozatot az emberiség felnőttkorának tartjuk, akkor a neolitikum a gyermekkornak felelne meg, mert az ezt megelőző paleolitikum és mezolitikum — amelyek együtt pár százezer évig tartottak, tehát az ember kulturális fejlődésének eddigi leghosszabb korszakai voltak — a csecsemőkorának számítana. A neolitikum az a korszak, amikor az ember elindul az önállósodás útján, amikor elszakadni készül szülőanyjától — a természettől, amikor már nem csak idomul a környezetéhez, hanem kezdi azt magához is idomítani. A régészek egyik legnagyobbjának, V. G. Childe szavaival élve: a neolitikum embere gazdasági és tudományos vívmányai révén egy bizonyos ponton túl megszűnt a természet élősködője lenni, és annak tevékeny társává vált.

Hogy melyek voltak a változást hozó gazdasági és „tudományos”, vívmányok, az alábbiakban fogom egészen röviden összefoglalni. A felsorakozott tények nagy általánosságban az egész neolitikumra vonatkoznak, függetlenül attól, hogy ebben a korban addig nem tapasztalt méretű divergencia, szerteágazó fejlődés indult meg az eszközök gyártási folyamatai és főleg egyes tárgycsoportok (agyagedények) díszítése terén. Az említett folyamat színesebbé, változatosabbá tette Európa kulturális képét, de egyúttal magában hordozta azoknak a különbségeknek a csíráit is, amelyek a későbbiek folyamán, egészen a mai napig érvényben maradtak, úgynevezett nyelv- és kultúrterületekre osztva kontinensünket.

Számos egybevágó adat alapján a régészek között az az általános vélemény alakult ki, hogy a földművelés és az állattenyésztés ismerete és gyakorlata a Közel-Keletről származik, és onnan terjedt hol lassúbb, hol gyorsabb ütemben Anatólián és Görögországon, illetve, Kelet-Balkánon keresztül a mi területeinket is érintve Európa más vidékei felé. A vélemények azonban sohasem voltak osztatlanok, mivel a bizonyítékok nem alkottak olyan megbonthatatlan szövetet, amelynek a rései ne adtak vol-

* Részlet a szerző az idén megjelenő könyvéből

na indokolt lehetőséget más feltevések számára. is. Azok, akik szerint a tudatos gabonatermelés elsajátításának nem feltétlenül egy helyen kellett történnie, a hatvanas évek végén komoly érveket kaptak D. Srejióvić ásatásai nyomán, akinek a Vaskapu szorosban egy olyan kultúrát sikerült feltárnia, amely körülbelül 2000 évvel előzi meg az összes európai eddig ismert neolitikus kultúrát, a hordozói által kialakított gazdasági életforma mégis közelebb áll a neolitikumhoz, mint a mezolitikumhoz; már túljutottak a gabonatermelés kezdetein, és egyes állatok háziásítása is folyamatban volt.

Nem kell ezt most úgy érteni, hogy a neolitikum terjedésének folyamata fordítva zajlott volna le a korábban elképzelnél, inkább arról van szó, hogy a délkeletről felhatoló új ismeretek nem voltak teljesen újak és hogy a tagadhatatlanul erős hatások egy már megtermékenyített társadalmi és gazdasági közeget találtak a Kárpát-medence délkeleti bejáratánál. És ha így volt, akkor nincs okunk feltételezni, hogy mifelénk másként lett volna.

A neolitikus gazdasági változás olyan nagy minőségi ugrást jelentett, hogy egyes kutatók „neolitikus forradalomról” beszélnek. Természetesen nem egyik napról a másikra vált az ember halász-vadász gyűjtögetőből földművelő-állattenyésztővé. Apró megfigyeléseit fokozatosan gyümölcsozította, de már az első sikerek után tudatos szelekciót hajtott végre a gabona őseinek tekinthető növények között és a mai háziállatok ősei között; a mai gabonaneműek nem úgy jelentek meg, ahogyan mi ma ismerjük őket, és a háziállatok is jelentős fejlődésen estek át; egy hosszan tartó válogatás eredményei.

A növénytermesztés bevezetésével párhuzamosan folyt az egyes állatfajták háziásítása. Ma már kinyomozhatatlan módon egyes közösségek ellenőrzésük alá vontak néhány arra alkalmas állatfajtát (kecske, juh, szarvasmarha), mert rájöttek, hogy ezeket nem minden esetben érdemes rögtön megölni, életben hagyva őket húsvat lábón lehet tartósítani. Ekkor már igazán nem volt nehéz rájönni, hogy a folyamatosan nyerhető tej és szőrzet az állat elpusztítását jelentő egyszeri hússzerzésnél hasznosabb, főként, ha számításba vették, hogy az ellenőrzésük alatt levő állatok reprodukciós képessége tovább fokozhatja hasznosságukat.

Ezzel a két vívmánnyal teremődtek meg a legfontosabb feltételek a lakóhely állandósítására. Ez az új körülmény további lehetőségeket nyitott a fejlődésre, és egyben bizonyos tevékenységeket serkentő követelményeket is támasztott.

Mindenekelőtt otthont, házat kellett szerkeszteni, amihez gerendákra volt szükség — az ember megalkotta a fa vágásához és alakításához szükséges kőbaltát, amit a vetés előtti földlazítás alkalmával is hasznosítani tudott. Szüksége volt egy olyan szerszámra, amellyel az érett gabonát szárától elválasztja — megalkotta a sarlót, amely egy félhold alakú

ágból és annak belső oldalán kellőképpen beékelt pattintott kovakövekből állt. A lelőhelyeinken összegyűjtött apró kovaköveken ma is meg lehet figyelni, hogy melyik felük volt intenzív használatban és melyik részük volt a fába ékelve, mert a használt részek tükörfényesre csiszolódtak. Szükség volt továbbá olyan tárolóedényekre, amelyekben veszteség és minőségromlás (penészedés) nélkül, valamint az állandó veszélyt jelentő rágszálók kizárásával lehetett a betakarított gabonát hosszú időn át megőrizni — megszületett az agyagedénygyártás korszakalkotó gondolata. Az agyagedény-művesség későbbi fejlődése a különböző felhasználási módok következtében óriási formagazdagságot és a díszítési lehetőségek következtében hihetetlen motívumgazdagságot eredményezett és mentett át a régmúltból a mai ember számára. Nem mellékes körülmény, hogy a régész, amikor őskori kultúrák vagy csoportok fejlődésének egyes szakaszait vizsgálja, leginkább az agyagedényeken megfigyelhető különbségekből, illetőleg hasonlóságokból következtet, mert ezek a termékek álltak ellen legtartósabban az enyészetnek. Hiába árulkodnak az edényformák arról, hogy felhasználták a vadon termő kobaktököket, hogy a fák kérgéből is tudtak edényeket készíteni, hogy vesszőből és szalmából is előállítottak tárolókat, mindezeket az ásatások során érthető okoknál fogva nem találhatjuk meg.

A megindított fejlődés már saját törvényeit követve haladt előre egyre gyorsuló ütemben. Rájöttek, hogy egyes növényi rostok és állati szőrök az orsókarika forgatásával annyira összeállnak, hogy erős szálát alakítanak. Ezeket a szálakat pedig a primitív szövőszék megszerkesztésével szövetté lehetett kombinálni, vagy más kötéseket alkalmazva, halászásra alkalmas hálókat lehetett belőlük készíteni.

Mindezek a találmányok és vívmányok könnyebbé tették a mindennapi életet, és nagy részben megszüntették a napról napra fenyegető éhhalál veszélyét. A társadalmi közösségek növekedtek, kis falvakba tömörültek, amelyek 10—20 vagy akár 30 házat is számlálhattak. A megfelelő néprajzi analógiák alapján biztosra vehetjük, hogy az egyes házakban nagycsaládok éltek és hogy ezek az egységek képezték a társadalom alapját is. Társadalmi szervezeteük volt, ezekre olyan munkákból következtetünk, amelyeket csak közös erővel hajthattak végre. Ilyenek például a telepeket körülvevő védőárkok. A társadalmi munkamegosztásnak viszont még a legcsekélyebb nyomait sem tudjuk felfedezni. Volt specializáció, de az csak a nemek közötti munkamegosztásra korlátozódott. A férfiak feladatai közé tartozott az eszközgyártás, a házak építése, a telepek védelme és a vadászat. A földművelés, az állatok gondozása, az edénygyártás és a „ház körül munkák” mind a nőkre hárultak. És éppen ebből kifolyólag, a közös gazdasági alaphoz való hozzájárulás ilyen aránytalan megoszlása következtében a korai földművelő társadalmakban az anyajogú „uralom” volt az uralkodó, és természetesen a törzsi leszá-

mazást is női ágon számították. Részben ebben rejlik annak az általánosan elterjedt gyakorlatnak a nyitja, hogy minden neolitikus telepen gyakoriak a női agyagszobrocskák. Ezekkel nemcsak vagy nem elsősorban a társadalom női részének fontosságát akarták hangsúlyozni, jelenlétük a szakmai nyelven „Földistennő” kultuszának nevezett hiedelem létezésére utal. E szerint az életet adó gabona a Föld megtermékenyült öléből származik, és a Földet, mint a valódi nőket — az elképzelés szerint —, imákkal és áldozatokkal befolyásolni lehet.

Ez az adat meghatározott szintű hiedelemvilág meglétére utal, a neolitikus társadalmak vallásáról azonban nem beszélhetünk.

A falvak többé-kevésbé önellátóak, és csekély kivétellel meg tudták termelni, elő tudták állítani a számukra szükséges eszközöket és tárgyakat. A kutató imitt-amott mégis találkozik a kereskedelmi tevékenység megdönthetetlen bizonyítékaival. A vágó- és kaparószerszámokhoz szükséges kovakövet és obszidiánt vagy a baltákhoz és őrlőkövekhez szükséges kővet a mi területeink lakossága csak Erdélyből, a Balkánról vagy Tokaj vidékéről szerezhette be. Érdekes lenne tudni, hogy milyen áruk fejében kapta ezeket a nyersanyagokat, mivel „fizetett”. A gazdasági kapcsolatok a fent említett területektől még sokkal távolabb fekvő vidékekre is kiterjedtek. Így fordulhatott elő, hogy például a bánáti Botoson kiasott neolitikus kori sírokban földközi-tengeri kagylókból készült ékszereket találtak.

A vajdasági neolitikum két részre osztható: egy korai és egy késői szakaszra.

A korai szakaszt, amelynek kezdete az időszámításunk előtti VI. évezred elejére tehető, két úgynevezett kultúra képviseli: a Starčevo kultúra, amely legfontosabb előfordulási helyéről, illetve, a Körös kultúra, amely elterjedésének területéről kapta a nevét.

A Starčevo kultúra elterjedésének gerincét a Morava völgye adja. Délen a Vardár felső folyásáig terjed, északon nagy vonalakban a Duna szerémségi szakasza, a Tisza alsó folyása és a Bánátot keresztülszelő Aranka határolja. Az egyes települések szétszórtnak a folyópartokon, a vízfolyások, a tavak és mocsarak partjain helyezkedtek el. Leginkább az árterekből kiemelkedő magaslatokon. Legfontosabb lelőhelyeik Vajdaságban Starčevo Pancsova mellett, „Kozluk” Versec mellett, Muzslya Zrenjanin mellett, „Baštine” a szerémségi Obrež mellett, valamint Bácskában a „Donja Branjevina” Dernye mellett. Egész Vajdaságban közel száz kisebb-nagyobb lelőhelyet tartanak számon.

A Starčevón megfigyelt legrégebbi „házforma” többnyire szabálytalan gödörből állt, amely fölé valószínűleg ágakból és szalmából emeltek tetőt. Obrežon olyan átégett agyagdarabokat találtak, amelyek azt bizo-

nyítják, hogy a későbbi lesüllyesztett putrilakás oldalfala vesszőből font és sárral tapasztott függőleges falból állt.

A telepeken végzett ásátások során kis méretű pattintott kovakő-szerzőszámokat, nem nagyszámú csiszolt, kaptafa alakú kőtáblát, csonteszközöket — árákat, kis lapátocskákat — és mindenkifelett nagy mennyiségű agyagedény cserepet találtak. Ép edény viszonylag kevés került felszínre. Az összes edényeket kivétel nélküli szabad kézzel alakították homokkal soványított vagy (gyakrabban) gabonapelyvével kevert agyagból. Formák tekintetében nem tapasztalunk nagy változatosságot. A gömb alakú nagyobb, lapos talpú, goromba edények mellett gyakoriak a kissé kiemelt talpon álló hengeres, félgömb alakú vagy kónikus tálak. A nagyobb edények felülete szabálytalanul, seprőhúzáshoz hasonló alakban felkent agyaggal díszített; néha hálómintát karcoltak rá. Az apróbb, vékonyabb falú edények, főleg talpas tálak felületét finomra simították. Alapszínük a legtöbb esetben máj- vagy sárga színű, de ebben a csoportban igen gyakori a festéssel díszített felszín. Függőlegesen vagy ferden futó vonalak alakjában színezték, néha hálómintát vagy índákat formálva fehér színnel a természetes sötétebb alapon, esetenként világos alapon piros színnel vagy a két szín kombinációjával.

A kerámiai termékek közül említsük meg még azokat a kis, négy lábbon álló tálkákat, amelyek mécsesekre asszociálnak, de a feltevések szerint inkább valami kultikus szerepet tölthettek be. Ugyanúgy, mint az elsődleges női jelleget hangsúlyozó szteatopig női figurák is, amelyekről már szóltunk.

A Starčevo északi szomszédja, a Körös kultúra jellegzetes tárgyait Bácskában a Duna és a Tisza mellékén, valamint a Tisza—Maros—Aranka alkotta háromszögben mindenütt megtaláljuk. Észak felé a Tisza két oldalán a Nyírségig terjed. Az előbb használt „jellegzetes” szó talán nem is illik rá, mert a Körös és a Starčevo kultúra között nem annyira a különbségek, inkább a hasonlóságok vannak túlsúlyban.

A Körös kultúra telephelyein egybegyűjtött állatcsontmaradványok vizsgálata alapján ki lehet mutatni, hogy a leglényegesebb különbség a két kultúra között abból származik, hogy amíg a Starčevo-népeség gazdasági alapját főként a földművelés szolgáltatta, a Körös kultúra népeisége körében a földművelés és állattenyésztés mellett a vadászatnak is nagy szerep jutott.

Vajdaságban a legjelentősebb két Körös telep Nosza és Ludas mellett található, az egyik a Gyöngyparton, a másik pedig a Budzsákban. Mindkettő a Ludas-tó partján van, azzal, hogy a Budzsák fekvése kedvezőbb, mert egy kisebb félszigeten foglal helyet. Megállapították, hogy a telepést egy árok védte, amely a félsziget legkeskenyebb részét szelte át.

A kiásott leletanyag alapján a következő állapítható meg róluk: Formák szempontjából a kerámiai anyag nem különbözik lényegesen a star-

čevói formáktól. Csak a gömb alakú fazekak között tűnnek fel meglepően nagy méretű példányok, olyan tároioedények, amelyeknek a magassága eléri a 60—70 cm-t is. Ezenkívül olyan tálakat is lehet találni, amelyek négy kerek „hernyólábon” állnak. Az edények díszítése azonban változatosabb. Elvértve előfordul finomabb festett cserépdarab, ami a két csoport közötti kapcsolatok jele lehet. A plasztikus díszeknek viszont sok válfaja figyelhető meg. Ilyenek az égetetlen puha felületre rányomkodott és szétmaszatolt agyagrögöcskék alkototta felület, a hálómintát idéző vékony, bekarcolt vonalak különböző változatai vagy a náddal, illetve madárcsonttal benyomkodott apró köröcskék. Mind közt talán a legeredetibb minta úgy keletkezett, hogy az edény egész felületét minden rendszer nélkül, de arányosan megcsipkedték, vagy a csipéseket egy vonalat követve végezték, ami által érett kalászra emlékeztető motívumokat kaptak. Mivel a csipéseket a még képlékeny agyagra vitték, gyakori eset, hogy az égetés által később megmerevedett felületen 6—7000 éves női ujjlenyomatokat lehet találni.

Az edények talpán rendszerint egyenletes kopás látható, ami a házak keményre taposott földjén keletkezett a tárgyak használata során. Könnyen magunk elé képzelhetjük azt a gyakori jelenetet, amint a házbeliek egy tagja a fül nélküli edényt tenyerei között tartva maga elé teszi és, hogy könnyen fel ne dőljön, azt gyengéden a földre szorítva egyszerűen megforgatja.

Budzsákban és Gyöngyparton is sok állati csontmaradványt szedtek össze ásatások közben. Ezek elemzése betekintést nyújt az ottani lakosság életrendjébe.

A csontok százalékos eloszlásából ítélve a vadászatok leggyakoribb áldozata a vadszamár vagy félszamár (*Equus hydruntinus Regalis*), az őstulok (*Bos primigenius*), a gímszarvas (*Cervus elaphus*), az őz (*Capreolus capreolus*) és a mezei nyúl (*Lepus europaeus*) volt. Sokkal kisebb számban terítettek le vaddisznót (*Sus scrofa*), vadmacskát (*Felis silvestris*), farkast (*Canis lupus*) és rókát (*Vulpes vulpes*).

Tómelléki településről lévén szó természetes, hogy a csontanyag nagyszámú vízimadár maradványait tartalmazza nem részletezve a halmaradványok sokaságát.

Nem kell különös szakértelem ahhoz, hogy a most felsorolt állatfajták habitusait tekintetbe véve nagy vonalakban felvázoljuk az akkori klíma és természetes környezet főbb elemeit. A vadszamár tömeges jelenléte száraz, sztyepp-szerű környezetre utal, amit a nyúl jelenléte csak alátámaszt. Más részről az őz, a vadmacska, a vaddisznó közeli erdők jelenlétére utal. Mivel a Szabadka környéki tavak a homokos és löszös területek választóvonalán helyezkednek el, valószínűnek látszik, hogy az egyik biotóp az egyik, a másik biotóp pedig a másik területet foglalta el. Két kézenfekvő ok van arra, hogy fejtételezzük: az erdők Bácska

középső részét uralták. Először: ezen a területen teljesen hiányoznak a neolitikus kultúrák; másodsor: az a vastag humuszréteg, amely Bácska termékenységét adja, holocénkori erdők jelenlétére vezethető vissza.

Időszámításunk előtt 3500 körül a kora neolitikus kultúrákat fejlettebb kultúrák váltották fel. A kutatás ma még nem tudja megmagyarázni ennek a változásnak a pontos okait, sem megrajzolni lefolyásának pontos menetét. A korábbi telepeken nem észlelni az erőszakos térhódítás nyomait, tehát a folyamatot mint békés fejlődést, illetőleg terjeszkedést kell elképzelnünk. A korábbi és későbbi kultúrák leletei egyébként is békés társadalmak képét tárják elénk, sírokba rakott igazi fegyverekkel először csak a rézkorszakban találkozunk.

Vajdaság területén ebben a fázisban is nagyjából két egymástól különböző kultúra jelentkezik: a vinčai és a tiszai kultúra. Az első megközelítőleg a Starčevo kultúra elterjedési területére telepedett rá, a másik viszont a Körös kultúráéra, azzal, hogy a vinčai Szerbiára, Macedóniára és Erdélyre terjedt ki, a tiszai viszont, a nevéből is látszik, a Tisza mellékére.

A vinčai kultúra legjelentősebb vajdasági lelőhelyei a következők: Gombos, Potporanj, Aradac, Botos, Jakovo-Kormadin, Obrež és Hrtkovci-Gomolava. A tiszaiak Csóka-Kremnyák, Törökbecse-Matejski Brod, Szerbkeresztúr, Tiszahegyes (Iđoš). Jellemzőnek tartom, hogy késő neolitikus leleteket továbbra sem lehet találni Bácska központi részeiben, csak az a furcsa, hogy a kora neolitikum folyamán Horgos és Ada között a Tisza jobb partján is voltak települések, a későbbi fázisban viszont itt is hiányoznak; a vinčai kultúra felfelé hatolása csak Adáig követhető.

A szóban forgó kultúrák az őket megelőzőekkel szemben a fejlődés magasabb fokán álltak. Ezt több tényel is bizonyítani lehet. Mindenekelőtt telepeik hosszú időn át ugyanazokon a helyeken megszakítás nélkül léteztek, úgyhogy a rengeteg hulladékból és összehordott építőanyagból magaslatok, tell-ek keletkeztek. Ez pedig biztos jele annak, hogy a földművelést sokkal nagyobb hozzáértéssel űzték, mint elődeik. A megművelt földeket nem hagyták kimerülni, és nem kényszerültek gyakran változtatni telepeik helyét.

Házaik már mind föld felettiak voltak, és több részből álltak. Azokat hossznegyszög alakban leásott karók közé font vesszőkből építették, amit azután sárral kívülről-belül betapasztottak.

Alakra és díszítésre nézve is sokkal változatosabb kerámiai termékeket készítettek, és a továbbra is nagy számban előállított agyagszobrocskák között olyan darabok is szép számba előfordulnak, amelyeket már esztétikai mércékkel is mérhetünk.

Különálló temetőket először ezeknél a kultúráknál figyelhetünk meg, bár gyakran előfordul, hogy halottaikat (mint a korai neolitikumban) a telepeken belül, néha hulladékgödörökben találjuk meg. A botosi teme-

tőben 10 sírt ástak ki, de biztos, hogy a vályogvetők sokat elpusztítottak, mielőtt a régészek a helyszínre érkeztek. Hasonló korú, 26 sírből álló temetőt Gomolaván tártak fel. A Csókán kiasott sírok, összesen 13, a településeken belüli temetkezés típusába tartoznak.

A kerámiai anyag vizsgálata során válnak leginkább láthatóvá a vinčai és a tiszai kultúrát megkülönböztető különbségek.

A vinčai kultúra edénygyártásának formakincsére a bikónikus alakok a legjellemzőbbek, valamint a magas csőtalpakon álló finomabb kivitelű tálak. Az edények felülete általában finoman sima, amelyre bedörzsöléssel párhuzamos kannelúrákat, árkokat vittek, vagy bekarcolással képeztek ki szögletes meandrikus díszeket, amelyeket még tűzdeléssel is kombinálhattak. Az edények falán megjelenik az emberi alak is, bár nagyon sematikusan, ennek a művelése már magas szinten az agyagfigurák körében dívik. Álló vagy ülő női alakok ezek, amelyek a korábbi „Földanya”-kultusz töretlen fejlődést bizonyítják.

A tiszai kultúra kerámiájának legjellemzőbb ismérve a szabadon futó meandrikus díszítések mellett a szögletes keretekbe zárt szalagkombinációk tömege, amelyek, a kutatók véleménye szerint, szövésminták utánzatai. Ennek a kultúrának a körében is gyakoriak az agyagszobrok, akár ülő akár álló alakban szerepelnek a női alakok. Mélyreható változásokra lehet következtetni abból a jelenségből, hogy a tiszai kultúra tartamának utolsó fázisában, időszámításunk előtt 2500 körül, a női szobrok között férfiszobrocskák is feltűnnek és mindjárt olyan (trónon ülő) helyzetben és olyan testtartással, amilyennel később hosszú évezredekén át az uralkodókat ábrázolták. Egészen biztosan nem véletlen, hogy éppen a fenti jelenséggel párhuzamosan kezdenek a leletek között feltűnni egy újabb korszak — a fémkorszak — előhírnökei, az apró réztárgyak.